

**ЕТНІЧНА СИСТЕМА ОСВІТИ УКРАЇНИ:
ОСОБЛИВОСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
у 1990-2000-ті роки
(на прикладі середніх та спеціальних навчальних закладів)**

Проаналізовано загальні тенденції відродження та розвитку вітчизняної етнічної системи освіти, висвітлено основні напрямки роботи органів освіти, громадських організацій етномінішин, освітніх установ.

Ключові слова: етнос, освіта, школа, мова, вчитель.

Проанализировано общие тенденции возрождения и развития отечественной этнической системы образования, освещено основные направления работы органов образования, общественных организаций этноменьшин, образовательных учреждений.

Ключевые слова: этнос, образование, школа, язык, учитель.

The author analyzes the general trends of the national recovery and development of ethnic education system covers the main areas of work of education, ethnic minorities, educational institutions.

Key words: ethnicity, education, school, language, teacher.

У 1990-2000 роки у незалежній державі був зроблений помітний крок у бік створення етнічно-орієнтованої системи освіти, яка мала на меті розвиток самосвідомості та різних форм консолідації. У рамках вітчизняної історіографії, окреслена проблема не стала предметом окремих історичних досліджень. Певні аспекти створення і функціонування етнічної системи освіти були розглянуті в працях В. Васильчука, В. Котигоренка, Т. Пилипенко, В. Євтуха, І. Миговича, І. Пірен. Цінний фактичний матеріал міститься в узагальнюючих колективних виданнях, присвячених історії окремих етнічних груп.

Метою даної статті є надання характеристики діючої системи етнічної освіти, використовуючи приклади з діяльності середніх і спеціальних освітніх установ етнічних меншин.

Для задоволення культурно-освітніх потреб представників різних етносів у регіонах функціонувала досить розгалужена мережа загальноосвітніх закладів освіти з рідною мовою навчання або вивченням рідної мови. До них відносилися школи I, I-II, I-III ступенів, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї як державної, так і приватної та колективної форми власності. Їхня діяльність регулювалася Законом України «Про освіту», Положенням

«Про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад», Типовим статутом середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу, Інструкціями про організацію та діяльність гімназій і про організацію та діяльність ліцеїв. В Україні законодавство у тих випадках, коли представники етномінішин не проживали компактно, для п'яти і більше дітей дозволялося відкривати у звичайних школах спецкласи.

У загальноосвітніх навчальних закладах України навчальний процес здійснювався у відповідності до типових навчальних планів, згідно з якими, мови і літератури національних меншин вивчалися як обов'язкові предмети, на які відводиться відповідна кількість годин на тиждень. Окрім того, у варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання було передбачено вивчення мов національних меншин як предмета, так і факультативно [13, с. 103].

Навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах України здійснювався за Типовими навчальними планами. Відповідно до них мови і літератури меншин вивчалися як обов'язкові предмети, на які відведено відповідну кількість годин на тиждень.

Крім того, у варіативній частині Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з різними мовами навчання було передбачено вивчення мов меншин як предмет і факультативно. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів з навчання мовами меншин складала державну підсумкову атестацію з рідної мови і літератури.

11 серпня 1996 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову про створення умов для відкриття в регіонах України шкіл їх рідними та двома мовами навчання. На її основі Рада міністрів АРК прийняла у 1997 р. постанову і розробила Програму розвитку мережі навчальних закладів з кримсько-татарською, українською та двома мовами навчання.

Регіональна щільність розміщення шкіл, у яких задовольнялись потреби етноменшин була різною. У 2001 р. в Закарпатській області працювала 1 гімназія, 5 ліцеїв з угорською мовою навчання: у Чернівецькій – 3 ліцеї і 1 гімназія з румунською мовою навчання; в Одеській – 1 гімназія, де учні навчалися українською, російською і болгарською мовами [9, с. 173]. Етнічні росіяни Миколаївщини навчалися в 19 ЗНЗ з російською мовою навчання. Частка їх серед діючих ЗНЗ – 3 %. Крім того, в області діяло 20 шкіл двомовних (українською та російською мовами навчання). Таких в області було 4,5 % загального числа [12].

Школи функціонували при національно-культурних товариствах за сприяння і підтримки облдержадміністрацій та посольств, консульств держав прабатьківщини.

Велося будівництво закладів освіти в румуномовних районах Чернівецької області. Лише протягом 2006 р. було введено в дію: окремий корпус «А» Новоселицької гімназії (130 учнівських місць, кошторисна вартість – 1 100 тис. грн.), школу-сад в с. Дубово (60 місць, кошторисна вартість 2 191 тис. грн.) Сторожинецького району. У 2007 р. здано в експлуатацію ДНЗ в с. Нижні Синівці (50 місць, кошт. варт. – 650 тис. грн.), спортивний зал школи с. Валя-Кузміна (кошт. варт. – 746 тис. грн.), реконструйовано колишні приміщення ТзОВ «Каменське» під класні кімнати Кам'янської ЗОШ (120 місць, кошт. варт. – 300 тис. грн.) Глибоцького району, завершено будівництво корпусу «Б»

Новоселицької гімназії (кошт. варт. – 2 886 тис. грн.). У наступний рік були здані: ДНЗ с. Панка (92 місця), ДНЗ с. Зруб-Комарівці (100 місць, кошт. варт. – 2 499,6 тис. грн.) Сторожинецького району, ДНЗ с. Купка, НВК с. Петричанка (100 місць, кошт. варт. – 3 528 тис. грн.) та збудовано спортзал в с. Терблече Глибоцького району (кошт. варт. – 719 тис. грн.) [15].

За даними Міністерства науки і освіти України, на 5 вересня 2003 р. в Україні було 20 913 загальноосвітніх навчальних закладів комунальної і державної власності із наступними мовами навчання: українською – 16 945, російською – 1 594, румунською – 94, угорською – 69, кримськотатарською – 14, молдовською – 9, польською – 4. А у 2007/2008 навчальному році вже функціонувало 20 249 загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчалось 4 668 968 учнів, серед яких було із навчанням українською мовою – 16 958, російською – 1 253, румунською – 92, угорською – 70, кримськотатарською – 15, молдовською – 7, польською – 5 загальноосвітніх навчальних закладів. Таким чином, протягом 2003-2008 рр. кількість шкіл етнічних меншин зменшилася на 664 [8].

У 2009 р. в Миколаївській області функціонувала приватна школа «Ор Менахем» з поглибленим вивченням івриту, де навчалось 114 дітей єврейського походження. У Білій Церкві діяла приватна єврейська школа «Міцва 613», де 87 учнів вивчали ідиш та історію. У 2000 р. у Донецькій області працювало 337 закладів освіти з російською мовою викладання [7].

У 2005 р. у Чернівецькій області навчалися румунською мовою та вивчали румунську мову, літературу, історію, румунів і молдаван понад 18 тис., поглиблено вивчали румунську словесність майже 400 учнів. За рахунок варіативної складової робочих навчальних планів у ЗНЗ із румунською мовою викладання виділялися додаткові години на вивчення румунської мови і літератури, історії рідного краю, історії румунського народу, літератури рідного краю тощо [15]. Викладання румунської мови і літератури забезпечувало 215 учителів. Педагогічні кадри для шкіл області з румунською мовою навчання готував ЧНУ ім. Ю. Федьковича, педагогічний коледж, ВНЗ Румунії та Республіки

Молдова. Головне управління освіти і науки обласної держадміністрації спільно з ЧНУ ім. Ю. Федьковича вивчило потребу в педкадрах для румуномовних шкіл на 2006-2012 роки, питання про відкриття румуномовних міні-груп на окремих факультетах університету. У 2002 р. Міністерство освіти і науки України надало дозвіл на запровадження в університеті підготовки вчителів математики, фізики, хімії, біології, географії, історії, іноземних мов та ін. для ЗНЗ з румунською мовою навчання. За Правилами прийому такі міні-групи відкривалися у разі набору на відповідних факультетах до 10 та більше студентів румунського та молдовського походження. У 2009 р. у ЧНУ ім. Ю. Федьковича на філологічному факультеті навчалось: на відділенні румунської мови і літератури 115 студентів, на відділенні української мови і літератури для шкіл з румунською мовою викладання – 105, на математичному факультеті – румуномовна група з 10 студентів. У педколеджі ЧНУ ім. Ю. Федьковича на відділенні початкових класів для румуномовних шкіл навчалось 92 студенти.

Протягом 2004-2009 рр. педагогічні колективи шкіл з румунською мовою викладання поповнили понад 130 випускників університету, молодих фахівців української словесності. Щорічно проводився конкурсний відбір кандидатів на навчання у ВНЗ Румунії та Республіки Молдова із числа випускників області – громадян України румунського і молдовського походження. За останні 5 років через конкурсний відбір управління вступили на різні ступені і форми навчання в Румунії 324 кандидати: 87 – у 2004/2005 н.р.; 73 – у 2005/2006; 69 – у 2006/2007; 56 – у 2007/2008; 39 – у 2008/2009 та 55 – до ВНЗ Р. Молдова, відповідно 13, 21, 10, 6, 5 [15].

У 2008-2009 рр. у Чернівецькій області з 450 шкіл – 356 були з українською мовою навчання; 77 – з румунською мовою навчання; одна – з російською мовою навчання; 16 – змішаних, з них: 13 – з українською і румунською мовами навчання; три – з українською і російською мовами навчання. П'ять ЗНЗ області з румунською мовою навчання та один змішаного типу працювали у режимі ліцеїв та гімназій: Герцаївський районний ліцей імені Г. Асакі; Карап-

чівський ліцей Глибоцького району імені М. Емінеску; Боянська гімназія Новоселицького району імені І. Некульче; Новоселицький районний ліцей (змішаного типу); Красноільська гімназія Сторожинецького району; Чернівецька гімназія № 6 (колишня ЗОШ № 29) [15].

У школах з румунською мовою навчання працювало понад 2 тис. вчителів (19 % від загальної кількості вчителів області). З них мали вищу освіту – 1 658 (78 %, по області – 81 %): 569 мали вищу категорію (26,8 %); 121 (5,8 %) – старший вчитель; 85 (3,9 %) – вчителі-методисти; 3 – заслужені вчителі України [15].

Постійно удосконалювався зміст навчальних планів ЗНЗ, лекцій на курсах перепідготовки усіх категорій педагогічних кадрів, методичних рекомендацій, конференцій, семінарів, нарад тощо. При обласному інституті підвищення кваліфікації працівників освіти працювали творчі групи з розробки підручників та посібників для шкіл з румунською мовою викладання. У 2006-2008 роках у ПБКФ «Технодрук» (м. Чернівці) вийшли з друку підручники і зошити з румунської мови, літератури (румунської і зарубіжної) для 5 класу, хрестоматійні тексти з літератури для 7-11 класів, навчальні посібники з румунської мови, румунської та зарубіжної літератур «На допомогу вчителю» для 5 класу ЗНЗ України з румунською мовою навчання. У видавничому домі «Букрек» (м. Чернівці) видані програми з румунської мови та літератури (румунської і зарубіжної) для 5-12 класів. Методистом історії та правознавства інституту В. Ф. Федораком та заступником директора Вижницької гімназії Н. І. Черкач було підготовлено підручник «Історія рідного краю» для 7-11 класів (переклад якого румунською мовою здійснили вчителі Костичанської ЗОШ Новоселицького району С. А. Раца, В. В. Каптар) та посібник «Оповідання з історії рідного краю». Вченою радою Інституту затверджена програма курсу «Оповідання з історії румунського народу» (17 год.), підготовлену вчителями Йорданештської ЗОШ Глибоцького району Н. В. Шапке та Ф. А. Шапке Питання полікультурності регіону відображені і в посібниках з літератури рідного краю та географії Чернівецької області, виданих у період 2000-2008 рр. Щорічно проводяться

учнівські олімпіади з румунської мови і літератури. Учні шкіл з мовами національних меншин активно беруть участь у всіх олімпіадах з базових дисциплін, стають переможцями III етапу. Вони є учасниками і призерами IV етапу Всеукраїнських учнівських олімпіад. Учні з колективів з шкіл національних меншин широко представлені в гуртках, клубах, об'єднаннях художньо-естетичного напрямку, зокрема хореографії, вокалу, хорového співу, бальних і класичних танців, театрального мистецтва.

У місцях компактного проживання меншин функціонували середні спеціальні навчальні заклади, де навчання проводилося їх рідною мовою. Боян-Глинська гімназія, Мольницький та Каранчівський ліцеї на Північній Буковині (румунською), Болградська гімназія (українською та болгарською) та ін.

У Київській області шкіл, навчання в яких здійснювалося мовами етнічних меншин, не було.

У 2000 р. осередками німецької культури в Києві стали три спеціалізовані школи – № 53, № 239 та № 149, які працювали у тісній співпраці з Київським товариством «Відергебурт». Під керівництвом директора школи № 239 А. Гриценко у рамках міждержавної українсько-німецької угоди про культурне співробітництво здійснювалась реалізація проекту «Диплом конференції міністрів Німеччини учнівської молоді». Метою проекту є поширення в Україні вивчення мови, культури та історії Німеччини. Завуч школи В. Орап розповіла газеті «Deutscher Німецький Kanal», що в закладі учням німецького походження з першого класу викладається рідна мова, ведуться заняття з латини, історії та культури Німеччини, даються знання з економіки, а також навички машинопису. У 1996 р. для таких учнів вперше в Україні був проведений випускний іспит за європейськими стандартами. Він тривав 7 годин 10 хвилин і включав запитання з німецької літератури, країнознавства, історії та культури. 15 із 23 учнів, які склали іспит, одержали право поїздки до Німеччини, а також пільги при вступі до гуманітарних вузів [6, с. 4].

При підтримці керівництва департаменту управління освітою м. Мюнхена, зокрема, його голови Ю. Лахнера, на базі київської школи № 53 для німецьких школярів був

створений сучасний зразковий кабінет німецької мови. Педагогічний колектив школи налагодив ефективну співпрацю з колегами в Німеччині. Директора школи В. Давиденко та Ю. Лахнера поєднали і спільні вподобання – захоплення оперною музикою. Разом вони нерідко відвідували Національний академічний театр опери і балету України ім. Т. Г. Шевченка. За багаторічний внесок у справу пропаганди німецької культури Міністерство освіти і науки України відзначило Ю. Лахнера почесним званням «Відмінник освіти України». Школи № 53, № 239, № 149 не єдині в Україні, де навчання проводиться за німецькими підручниками і методиками, а випускники одержують «шпрахдиплом» європейського зразка, який дозволяє їм вступати до вузів Німеччини. Вже кілька років у школі № 53 викладає педагог з Німеччини З. Герль. У травні 2000 р. 19 випускників закладу і 5 вчителів були гостями мюнхенської школи ім. В. Бранта [3, с. 8].

Чимало випускників спеціалізованих шкіл за результатами співбесід зараховувалися на факультет німецької мови Київського національного лінгвістичного університету. Вищезгаданий університет, а саме деканат факультету німецької філології тримав тісні стосунки з колективами цих шкіл, надавав допомогу в їхній діяльності.

Слід зазначити, що кількість бажаючих вивчати німецьку мову в Україні невпинно зростала. На кінець 1990-х років у середніх і вищих навчальних закладах її опанували понад 2 млн. українських громадян [2, с. 215]. Викладання здійснювали близько 20 тис. фахівців. Особливо швидкими темпами кількість вивчаючих німецьку мову зростала серед етнічних німців.

У 1990-ті роки почали з'являтися нові типи навчальних закладів – гімназії. В Одеській і Чернівецькій областях було відкрито відповідно болгарські і румунські гімназії.

Із вересня 2001 р. розпочав роботу ліцей з угорською мовою навчання у м. Тячів Закарпатської області.

У Мелітополі було традицією проведення міських фестивалів творчості дітей із дитячих садків та шкіл різних національностей «Коло друзів», «Таланти твої, Україно», «Зірка, що сходить», обласний фестиваль мов «Планета» та інше. На базі дитячих садків працювали

літературні вітальні. Так, на базі д/с № 47 діяв етномузей. Діти знайомилися з літературними творами письменників різних етносів. Діяли етногуртки, де діти знайомилися з піснями, танцями, національним одягом і кухнею [5]. У 2001 р. у Закарпатті працювало 80 дитячих садків, у яких 3,7 тис. дітей виховувалися угорською мовою [1 с. 107]. З кінця 1990-х років у м. Вінниці в дитсадку № 9, функціонувала група з дітей єврейського походження, які навчалися на івриті.

У 2001 р. функціонували професійно-технічні та інші училища з викладанням мовами меншин. Наприклад, угорською мовою навчаються учні Берегівського ПТУ № 11, Ужгородського училища культури, Берегівського медичного училища, Мукачівського аграрного технікуму.

Великих зусиль потребувало забезпечення повноцінного функціонування недільних шкіл. Для етнومنшин, які дисперсно проживали в Україні, відкривалися недільні школи, відвідування яких не обмежувалось віковим цензом. У 2001 р. в Україні діяло 156 недільних шкіл, в яких навчалось близько 5 тис. учнів. Навчально-методичне забезпечення цих шкіл здійснювалося за сприяння місцевих органів управління освітою, національно-культурних та просвітницьких організацій і об'єднань [9, с. 174].

Ці школи при загальноосвітніх навчальних закладах або національно-культурних товариствах забезпечували умови для вивчення мови, літератури, історії, культури. Вони ставали осередками освіти, створювали ініціативи центрів культури та релігійних громад у місцях компактного проживання німців. Наприклад, у Кіровограді така школа забезпечувала вивчення німецької мови як німцями, так і іншими особами, що бажають опанувати. Серед викладачів школи – працівник Кіровоградського педінституту, філолог Мейер. Заняття проводилися двічі на тиждень і знайомили учнів не тільки з мовою, а й з культурою, національними традиціями німців [11, с. 2]. Їх фінансування здійснювалось головним чином за рахунок коштів засновників (громадських організацій, громадських фондів, культурно-освітніх організацій) та з державного і місцевого бюджетів. Після закінчення недільної школи учні або слухачі отримували документ довільного зразка: свідоцтво, табель успішності, довідку.

Окремі директори загальноосвітніх шкіл протидіяли утворенню недільних шкіл, вимагали орендної плати за надання приміщення для занять, заявляли про тимчасовість і рекомендаційний характер «Типового положення про недільні школи» 1992 р., втрату ним юридичної сили. У деяких селах Чернівецької області, в яких кількість румун становить 50 %, не існувало шкіл з румунською мовою навчання. Така ж ситуація в селі Павлишино Мукачівського району та інших селах Закарпатської області, не було шкіл з німецькою мовою навчання. Не маючи можливості здобувати освіту німці емігрували. На міжнародній конференції з проблем юридичного захисту прав ромів, що відбулася 1999 р. в Ужгороді, повідомлялося про закриття в Ізмаїлі Одеської області першої в Україні недільної школи для ромських дітей у зв'язку з передачею цього приміщення ДАІ [14, с. 422].

Вивчення мов традиційно відбувалося в недільних школах, на курсах та факультативних заняттях. У 2009 р. у Миколаївській області на громадських засадах функціонувало 13 недільних шкіл: німецька, вірменська, єврейська, корейська, грецька, грузинська, чеська, турецька, польська, болгарська, курдська, арабська, азербайджанська, де вивчалися рідна і українська мови, культура і традиції свого і українського народів [12].

На Волині при культурно-освітніх товариствах етнічних меншин області діяло 4 недільні школи з вивченням рідної мови, у яких навчалось 131 дітей, зокрема: при Товаристві єврейської культури – 33; Товаристві польської культури ім. Єви Фелінської – 46; Товаристві польської культури ім. Тадеуша Косцюшка – 31; Товаристві німців Волині «Відродження» – 21 [10, с. 87].

З вересня 1995 р. у Львові почала діяти білоруська недільна школа.

На початку 2000-х років у Криму при національно-культурних товариствах діяло 4 недільні школи, де вивчалася вірменська, болгарська, грецька, єврейська, караїмська, кримчацька, німецька, чеська та інші мови [10, с. 70].

У Запорізькій області на 2003 р. у недільних школах навчалось 277 слухачів. З них у місті Запоріжжя: в єврейській школі «Кіма» – 45, литовській – 15, польській – 15; у місті Бердянськ: в болгарській – 50, єврейській –

20, німецькій – 15; у місті Мелітополь: в німецькій школі – 25, татарській – 20, чеській – 19, єврейській – 17, болгарській – 13, грецькій – 13; у смт. Якимівна: в болгарській школі – 10 слухачів [10, с. 125].

Недільні школи національних меншин Закарпаття

	Назва закладу, місце розташування	Кількість учнів
А	Єврейські недільні школи	
	м. Ужгород «Талі»	46
	м. Мукачеве	11
	м. Хуст	26
Б	Польська недільна школа м. Ужгород	126
В	Вірменська недільна школа м. Ужгород	90
Г	Римські недільні школи	
	м. Ужгород	56
	с. Концово Ужгородського району	43
	смт В. Березний	27
Усього шкіл – 8		

Полтавська недільна школа фінансувалася з місцевого бюджету. Водночас вітчизняне законодавство не передбачало видачу документів, які б засвідчували здобуття певного рівня освіти в недільних школах.

У 2003 р. освітні потреби азербайджанців України задовольняло вісім недільних шкіл (у Харківській, Дніпропетровській, Сумській, Миколаївській, Запорізькій областях та у м. Києві) [10, с. 267].

Наприкінці 1990-х років в Україні склалась ситуація, за якої в процесі впровадження розгалуженої мережі російськомовних освітніх закладів не було звернено достатньо уваги на існуючі потреби інших мовних меншин, наприклад, болгарської та польської.

Поширеним явищем стали школи з трьома мовами: українською – російською – кримськотатарською; українською – російською – румунською; українською – російською – болгарською; українською – російською – молдавською. У місцях компактного проживання росіян, румунів, молдаван, угорців, поляків та кримських татар поряд із загальноосвітніми навчальними закладами з українською мовою навчання функціонували школи, де навчально-виховний процес здійснювався рідною (національною) мовою. У

1997 р. нараховувалося 2,3 тис. навчально-виховних закладів з кількома мовами навчання. Хоча на 97 % – це були школи з українсько-російським викладанням, проте функціонували заклади, в яких навчання провадиться з паралельним використанням угорської, польської, болгарської та словацької мов. Крім того, мову етноменшин як окремий предмет вивчали 55,5 тис. школярів (кримськотатарську, угорську, польську, молдовську, єврейську, новогрецьку, румунську, гагаузьку та ін.) [4, с. 100].

На Закарпатті у 1994-1995 навчальному році працювало 60 загальноосвітніх навчально-виховних закладів, де навчання велось угорською мовою і в яких вчилася 19,6 тис. учнів, у 2000 р. – 65 шкіл. Крім того, у Закарпатті діяли змішані школи: 22 українсько-угорські (7,9 тис. учнів), 3 – українсько-російсько-угорські (1,3 тис.), 4 – російсько-угорські (1,6 тис.) [1, с. 107].

У 2005-2006 навчальному році в Україні діяли такі види шкіл, де викладалась російська мова: з українською мовою викладання, які вивчають російську мову як окремий предмет; з російською мовою викладання або іншою мовою національних меншин; спеціалізовані школи з російською мовою викладання або іншою мовою національних меншин і поглибленим вивченням іноземної мови. Кількість їх зменшувалась. Якщо в 1991-1992 навчальному році їх було 3 364 (15,9 % загальної кількості шкіл), то в 2008-2009 роках 1 199 (5,9 %) [16]. Хоча існувало декілька можливих пояснень такої ситуації, такі, як, наприклад, загальне демографічне зменшення населення, етнічна реідентифікація, яку підтвердив перепис населення, або тенденція, що залишилася ще з 1992 р. щодо приведення кількості українських шкіл у відповідність до етнічного складу населення України. Видається очевидним, що ймовірніше за все етнічні росіяни і російськомовні батьки все більше прагнули виховувати своїх дітей в україномовних школах для того, щоб надати їм кращі життєві можливості в суспільстві, в якому гарні знання державної мови потрібні для вищої освіти та державної служби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варвинчук М. П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення / М. П. Варвинчук. – К., 2008. – 288 с.
2. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К., 2004. – 341 с.
3. Гартман С. В Києве учатся як в Германиі / С. Гартман // Deutscher (Німецький) Kanal. – 2000. – № 5 (травень).
4. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / заг. ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
5. Звіт про хід виконання програми ... виконкому Мелітопольської міської ради за 2007 р. // www.melitipol.org.ua
6. Іваненко В. Україна – Німеччина: новий внесок до системи освіти / В. Іваненко // Deutscher (Німецький) Kanal. – 1998. – № 3, березень.
7. Київська обласна державна адміністрація // kyiv.obl.ua
8. Кузьменко А. Особливості розвитку освіти національних меншин України в роки незалежності (1991-2008 рр.) / А. Кузьменко // conferences.neasmo.org.ua
9. Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи // Д. В. Табачник, Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та ін. – К., 2004. – 584 с.
10. Міжнародні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи / Р. М. Чікалова, Т. І. Пилипенко. – К., 2004. – 384 с.
11. Мунтянов В. Відродження німецької традиції у Кіровограді // Deutscher (Німецький) Kanal. – 1996. – № 10 (жовтень).
12. На Миколаївщині вперше прийнято обласну програму щодо розвитку національних меншин // <http://www.oga.mk>
13. Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи / Т. Пилипенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації врахування міжнародного досвіду; під заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
14. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) : [монографія] / Л. Рябошапко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.
15. Статистичні дані щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин // www.bukovina.biz.ua/pub.
16. <http://news.2000.con.2000>. Еженедельник.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич.*

© М. М. Зеркаль, 2012

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2012